

Sujungiamasis ryšys terminuose: terminai su jungtukais *ir (ar)*, *ir (arba)*

ASTA MITKEVIČIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

ANOTACIJA

Straipsnyje analizuojamas vienas terminų su sujungiamaisiais dėmenimis tipas – terminai su alternatyviais jungtukais. Tyrimo medžiaga imama iš Lietuvos Respublikos terminų banko. Straipsnio tikslas – nustatyti terminų su alternatyviais jungtukais *ir (ar / arba)* siejamais sujungiamaisiais dėmenimis formaliosios sandaros bruožus, tų dėmenų tarpusavio semantinius santykius ir aptarti tokių terminų terminologinę vertę.

ESMINIAI ŽODŽIAI: sudėtinis terminas, sujungiamasis ryšys, jungtukas, semantinis santykis, ekvonomas, hiperonimas, hiponimas.

ABSTRACT

The article analyses one type of terms with coordinate constituents, that is to say, terms with alternative conjunctions. The research material was taken from the Term Bank of the Republic of Lithuania. The article is aimed at determining the features of the formal structure of the terms with coordinate constituents joined by alternative conjunctions *ir (ar/arba)* “and/or”, the semantic relations between these constituents and discussing the terminological value of such terms.

KEYWORDS: complex term, coordination, conjunction, semantic relation, co-hyponym, hyperonym, hyponym.

Nustatyti diskurse termino ribas yra vienas sudėtingesnių terminologijos klausimų. Vartojami terminai neretai yra sujungiami į vieną konstrukciją, tampa vienu sąveikiu sakinio dalimis, dėl to būna praleidžiami jų dėmenys (elipsė). Ir tai yra įprastas terminų vartosenos dalykas. Terminų variantų tyrėja Béatrice Daille savarankiškų terminų sujungimą tekste priskiria prie leksinio variavimo (žr. Daile 2017: 58–61). Ieškant terminų, juos nustatant, atrenkant, tokia vartoseną kelia keblumą, nes tenka nuspręsti, ar tam tikra konstrukcija yra vienas, du ar keli terminai. Tai ypač svarbu automatiškai nustatant terminus (žr. Bielinskienė et al. 2015: 60, 64). Kita vertus, kaip matyti iš Lietuvos Respublikos ter-

minų banko (toliau – LR terminų bankas), sunorminti (nustatyti) terminai gali turėti sujungiamuoju ryšiu susietų dėmenų¹. Vadinasi, kai tokie terminai patenka į vartoseną, jie atsiduria greta sujungiamųjų konstrukcijų, kurios tėra tekstinės vartosenos, o ne nominacijos, dalykas.

Šiame straipsnyje aptariamai terminai, kurių dėmenis sieja sujungiamasis ryšys. Dėl medžiagos gausos apsiribota tik vienu, bet reprezentatyviu ir savotišku, tokių terminų tipu – terminais su alternatyviais jungtukais *ir (ar)* bei *ir (arba)*, kurie iki šiol nebuvo tirti. Tiriamoji medžiaga imta iš LR terminų banko, kuriame rasti 199 šio tipo terminai (skaičiuoti tik aprobuoti ir teiktini terminai, atsižvelgta į terminų pasikartojimą).

Kuo išsiskiria terminai su alternatyviais sujungiamaisiais – sudedamuoju (*ir*) bei skiriamuoju (*ar, arba*) – jungtukais? Pirmiausia tuo, kad šiais jungtukais jungiami dėmenys žymi sąvokas ar dalykus, kurie gali būti tiek kartu (loginė konjunkcija), tiek atskirai (disjunkcija), pvz., *vaisių ir (arba) uogų šaldykla*, pgl. *aviacinė įspėjimo ir valdymo sistema* (konjunkcija), *kakavos milteliai su miltais arba krakmolu* (disjunkcija)².

Į LR terminų banką patekusių terminų su alternatyviais jungtukais *ir (ar)*, *ir (arba)* šaltiniai yra įvairūs teisės aktai (iš tokių stambiausių banke išskiriamų sričių kaip aplinka, ekonomika, energetika, finansai, komunikacijos, kultūra, lošimai ir loterijos, standartizacija ir metrologija, sveikata, švietimas ir mokslas, transportas, viešasis saugumas, žemės ūkis, žuvininkystė ir maistas) ir tik keturių terminų – terminų žodynai (metrologijos, telekomunikacijų) ar verstiniai standartai (pastatų vėdinimo, dujų balionų). Tai rodo, kad tokia terminų raiška būdingesnė administraciniams, o ne moksliniams terminų ištekliams. Be abejo, griežtai teigti to negalima – reikia peržiūrėti daugiau terminų šaltinių³.

Šio straipsnio tikslas – nustatyti terminų, kurių sujungiamuosius dėmenis sieja alternatyvūs jungtukai *ir (ar / arba)*, formaliosios sandaros bruožus, tų dėmenų tarpusavio semantinius santykius ir aptarti tokių terminų terminologinę vertę.

¹ K. Gaivenis dar 1968 m. išskyrė terminų modelį „sujungiamasis daiktavardinis žodžių junginys (pažyminys) + daiktavardis (pažymimasis žodis)“ kaip gana produktyvią trižodžių terminų gramatinę konfigūraciją (žr. Gaivenis 2014: 43–44).

² Straipsnyje pateikiami terminų pavyzdžiai, jei nenurodyta kitaip, yra paimti iš LR terminų banko. Nedaroma skirtumo tarp terminų ir nomenklatūrinių pavadinimų.

³ ES terminų duomenų bazėje IATE tikėtasi rasti nemažai terminų su jungtukais *ir (ar)*, *ir (arba)* (bandyta ieškoti ir šiuos jungtukus atskyrus pasviruoju brūkšniu), tačiau prielaida nepasitvirtino – surastas tik vienas terminas (net ne terminas, o konvencijos pavadinimas) su *ir (ar)* ir 9 – su *ir (arba)*. Tarp 9 pastarųjų pateko ir taip susietos santrumpos bei protokolo pavadinimas.

TERMINŲ STRUKTŪRA

Daugiausia alternatyviais jungtukais jungiami šalutiniai terminų dėmenys (a), daug rečiau – pagrindiniai (b), pvz.:

- a) (1) *lažybų ir (ar) totalizatoriaus tarpininkas*, (2) *nardymo ir (arba) šuolių į vandenį baseinas*, (3) *laidojimo ir (ar) palaikų radimo vietos įamžinimas*;
- b) (4) *rekreaciniai statiniai ir (ar) įrenginiai*, (5) *kenksmingaisiais organizmais užkrėsti augalai ir (ar) augaliniai produktai*.

Mažiausia įmanoma pirmojo tipo (a) terminų apimtis yra trys (trižodžiai terminai) arba penki dėmenys, jei skaičiuosime ir tarnybinius žodžius. Antrojo tipo (b) – atitinkamai du ir keturi dėmenys⁴. LR terminų banke rasta keliolika tokios apimties pirmojo tipo (a) terminų (o ir tie patys sudaro kelias semantiškai susijusių terminų grupes, kai skiriasi tik pagrindiniai terminų dėmenys⁵, pvz.: *ginklo ir (ar) šaudmenų gabenimas*, *ginklo ir (ar) šaudmenų laikymas*, *ginklo ir (ar) šaudmenų nešiojimas*), o antrojo tipo (b) net visai nerasta.

Iš pateiktų pavyzdžių (b) matyti, kad sujungiamuoju ryšiu susieti terminų dėmenys turi bendrą priklausomąjį dėmenį. Tiriamojoje medžiagoje tokį dėmenį turi visi alternatyviais jungtukais jungiami pagrindiniai terminų dėmenys⁶. Galima kelti hipotezę, kad ta bendroji dalis, pvz., *viešasis [geriamojo vandens tiekimas ir (ar) nuotekų tvarkymas]*, yra būtina norint sudaryti sujungiamojo ryšio terminą.

Alternatyviais jungtukais sujungiami ne tik atskiri žodžiai, bet ir žodis su žodžių junginiu (2–3 pvz.) ar žodžių junginiai, pvz., *pinigų plovimo ir (ar) teroristų finansavimo prevencija*. Pastarajame pavyzdyje jungtukais susietus dėmenis galima laikyti savarankiškais sudėtiniais terminais – *pinigų plovimas* bei *teroristų finansavimas* įtraukti ir į LR terminų banką. Kadangi čia tiriami tik apriboti ar teiktini terminai (norminant terminus vadovautasi tikslumo, aiškumo principais), iš termino struktūros ir atskirų dėmenų reikšmių paprastai nesunku suvokti, kuris dėmuo kuriam sujun-

⁴ Dėl straipsnio objekto atrodo tikslinga nurodyti po du terminus sudarančių žodžių skaičius (kiek plačiau apie skirtingą sudėtinų terminų dėmenų skaičiavimą žr. Umbrasas 2013: 113).

⁵ Tiriamojoje medžiagoje skirtingų sujungiamųjų dėmenų yra beveik tris kartus mažiau nei pačių terminų – 69.

⁶ Sujungiamuoju ryšiu susieti šalutiniai terminų dėmenys, be abejo, visada turi bent vieną bendrą dėmenį – pagrindinį termino dėmenį.

giamajam dėmeniui priklauso. Pavyzdžiui, *tauriųjų metalų ir (arba) brangakmenių kokybės pažymėjimas* – sujungiamas sudėtinis terminas *taurieji metalai* ir vienažodis terminas *brangakmeniai* (ne **taurieji brangakmeniai*, nors gramatiškai įmanoma taip atstatyti).

Ilgiausias kalbamos sandaros terminas yra sudarytas iš 14 dėmenų, arba 16 žodžių, – *informuotiesiems investuotojams skirto kolektyvinio investavimo subjekto valdymo įmonės kvalifikuotoji įstatinio kapitalo ir (arba) balsavimo teisių dalis*. Netruksta kiek trumpesnių terminų. Štai 30 terminų turi 10 ar daugiau dėmenų, o 57 terminai sudaryti iš 10 ar daugiau žodžių. Alvydo Umbraso 2013 m. atlikto tyrimo duomenimis, ilgiausias aprobuotas terminas LR terminų banke sudarytas iš 18 žodžių (žr. Umbrasas 2013: 113).

Dauguma atvejų alternatyviais jungtukais yra susieti daiktavardžiai ar daiktavardiniai junginiai, daug rečiau – būdvardžiai, pvz., *mažo ir (ar) vidutinio slėgio dujotiekių projektuotojas*; veiksmazodžiai, pvz., *parama vietos plėtros strategijai rengti ir (arba) atnaujinti*, ar dalyviai, pvz., *želdinamas ir (arba) želiantis miško plotas*; būdvardis ir daiktavardinis junginys, pvz., *ekologiškų ir (arba) išskirtinės kokybės žemės ūkio ir maisto produktų sertifikavimas*.

Alternatyviais jungtukais susieti termino dėmenys yra prisijungę tiek prie pagrindinio termino dėmens (a), tiek prie šalutinio (b), pvz.:

- a) *grūdų supirkimo ir (arba) perdirbimo įmonė*;
- b) *naftos produktus ir (ar) naftą importuojanti įmonė*.

Tas dėmuo kartais išaiškėja tik iš termino apibrėžties, pvz., *priekrantės ir (arba) vidaus vandens žvejybos laivas* „*priekrantės ir (arba) vidaus vandens žvejybai skirta valtis arba kita vandens transporto priemonė, ne ilgesnė kaip 12 metrų*“. Kita vertus, apibrėžtyse akcentas gali būti dedamas ir kitur.

Jei žodis, prie kurio yra prisijungę sujungiamieji termino dėmenys, turi daugiau priklausomųjų dėmenų, greičiausiai tie sujungiamieji dėmenys yra prisijungę ne prie žodžio, o prie žodžio junginio, ypač jei tas žodžių junginys yra terminas, plg. *jūros ir (arba) jūrų uosto akvatorijos kapitalinis gilinimas*.

LR terminų banke galima rasti netgi terminų su dviem alternatyviais jungtukais *ir (ar)*: a) *leidimas laikinai įvežti ir (ar) platinti, ir (ar) naudoti Lietuvos Respublikoje neregistruotą veterinarinį vaistą*; b) *tabako gaminių ir*

(ar) susijusių gaminių išsigijimo ir (ar) vartojimo skatinimas. Bet net iš šių dviejų pavyzdžių puikiai matyti nevienodi terminų modeliai: arba tais kartojamaisiais jungtukais jungiami trys vienuarūšiai termino dėmenys (atviras sujungiamasis ryšys) (a), arba viena alternatyvių jungtukų pora – du dėmenys, o kita – kiti du (tad jungtukai nėra kartojamieji), o viena dėmenų pora gramatiškai pavaldi kitai (b). Labai apibendrintai ir sąlygiškai galima pavaizduoti terminų sujungiamųjų dėmenų santykį:

a) A ir (ar) B ir (ar) C

b) C ir (ar) D → A ir (ar) B

Pirmojo modelio (a) – išvardijimo – variantu galima laikyti uždaro sujungiamojo ryšio modelį A, B ir (ar) C, pvz., *tabako, tabako gaminių ir (ar) susijusių gaminių kontrolė*. Alternatyvūs jungtukai jungia tik du kelianario išvardijimo narius, pvz., *informacijos, duomenų, dokumentų ir (arba) jų kopijų tvarkymas* – A, B, [C ir (arba) D].

Antrajam sujungiamųjų dėmenų modeliui (b) artimas modelis C ir (ar) D → A ir B, pvz., *ašarinės ir (ar) dūminės granatos ir šaudmenys*, taip pat C, D → A ir (arba) B, pvz., *žvejybos, akvakultūros produkto ir (arba) paslaugos inovacija*, kiek labiau nutolęs C ir D → ... → A ir (ar) B, pvz., *Nacionalinė elektroninių dokumentų ir pranešimų pristatymo sistema siunčiamų dokumentų ir (ar) pranešimų gavėjas*.

VARIANTAI

Tiriamojame medžiagoje rasti du antraštiniai terminai, kurie skiriasi tik skiriamaisiais jungtukais ir yra vieno termino variantai: *želdyno kūrimo ir (ar) tvarkymo projektas / želdyno kūrimo ir (arba) tvarkymo projektas*.

Gretinant terminus, pastebėta, kad kartais varijuoja terminų dėmenys: a) skiriasi jungtukai: *vaisių ir (ar) uogų / vaisių ir (arba) uogų*; b) skiriasi sujungiamųjų dėmenų išdėstymo tvarka: *naftos ir (ar) naftos produktų / naftos produktus ir (ar) naftą*⁷. Pirmasis yra grynai lingvistinis varijavimas, o antrasis priklauso nuo ekstralingvistinių veiksnių – terminu įvardijamos sąvokos, loginės sekos.

LR terminų banke prie kai kurių tiriamojo tipo terminų straipsniuose nurodyta ir trumpoji forma, dažniausiai jau neturinti alternatyvių jungtukų. Iš trumpųjų formų matyti, kad dėmenys su alternatyviais jungtukais pakeičiami:

⁷ Į dėmenų gramatinės formos skirtynes čia neatsižvelgiama, nes jas lemia pagrindinis jungtinio dėmuo.

- a) platesniu terminu, kuris terminų straipsnių rengėjams jų terminų sistemoje ar konkrečiame dokumente, matyt, suvokiamas kaip pakankamas, pvz., *atsipirkimo laikotarpis* vietoj *gamtinių dujų perdavimo ir (ar) skirstymo sistemų operatoriaus investicijų atsipirkimo laikotarpis*. Toks termino ir jo trumposios formos santykis terminologijoje kartais vadinamas hiperoniminiu variavimu ir laikomas kontekstiniu reiškiniu;
- b) santrumpa, pvz., *MTEP paslaugos teikėjas* vietoj *mokslinių tyrimų ir (arba) eksperimentinės plėtros paslaugos teikėjas*. Santrumpa jau nebeatspindi alternatyvos.

SEMANTINIAI SUJUNGIAMŲJŲ DĖMENŲ SANTYKIAI

ISO 1087-1: 2000 ir 704:2009 standartuose skiriamos dvi stambiausios sąvokų santykių grupės: 1) hierarchiniai santykiai (gimininiai bei partoniminiai) ir 2) asociatyvieji santykiai. Skandinavų terminologės Anitos Nuopponen, išplėtojusios sąvokų santykių klasifikaciją, tipologijoje nurodomos dvi plačiausios santykių kategorijos – gimininiai (loginiai)⁸ ir ontologiniai santykiai (Nuopponen 2014). Ontologiniai santykiai apima ir partoniminius, ir asociatyvius santykius. Būtent A. Nuopponen darbais (2011, 2014) daugiausia čia ir remiamasi aprašant terminų sujungiamųjų dėmenų santykius, tik, kadangi straipsnyje nagrinėjami kalbos vienetai, o ne pačios sąvokos, kur įmanoma, vartojami kalbotyros terminai *hiperonimas*, *hiponimas*, *ekvonimas* ir pan., o ne atitinkama logikos terminija.

Alternatyviais jungtukais sujungtais terminų dėmenimis einantys žodžiai ar žodžių junginiai dažniausiai (į tai orientuoja jau pats sujungiamasis ryšys) yra semantiškai lygiaverčiai arba bent jau suvokiami kaip tokie. Vadinasi, sujungiamuosius tokių terminų kaip *į trachėją ir (ar) bronchus lašinama suspensija*, *lažybų ir (ar) totalizatoriaus punktas*, *mažo ir (ar) vidutinio slėgio dujotiekių užsakovas* dėmenis galima laikyti ekvonimais (kohonimais). Rečiau tokie sujungiamieji dėmenys giminiški⁹, t. y. ekvoniminiai santykiai yra eksplicitiniai, pvz.: *trąšų ir (ar) tręšiamųjų produktų mišinys*, *želdinamas ir (arba) želiantis miško plotas*.

⁸ Ekvoniminiai santykiai taip pat priskiriami prie gimininių santykių. Kalbos lygmenyje sąvokų gimininius santykius atitinka hiperoniminiai / hiponiminiai terminų santykiai.

⁹ Evalda Jakaitienė (2010) kaip vieną iš sisteminių žodžių santykių tipų išskiria derivacinius (darybinius) santykius.

Agnės Bielinskienės tyrimo duomenimis, 73 proc. sujungiamojo ryšio kolokacijų su jungtuku *ir* dėmenis sieja ekvoniminiai santykiai (Bielinskienė 2010: 98). Ekvonimais jie laikomi, nes turi bendrą hiperonimą, o į hierarchinį lygmenį, regis, nėra atsižvelgiama (plg. Jakaitienė 2010: 115). Terminologijoje ekvonimai tradiciškai suprantami kaip to paties lygmens terminai. Ar sąvokų sistemose sujungiamaisiais dėmenimis einantys lygiaverčiai žodžiai ar žodžių junginiai priklauso tam pačiam sistemos lygmeniui, tai pačiai sąvokų klasifikacijai, tiksliai pasakyti ne visada galima – tam reikia matyti tiriamaisiais terminais ir jų dėmenimis įvardijamų sąvokų vietą sąvokų sistemose. Iš tiriamosios medžiagos akivaizdu, kad sujungiamaisiais dėmenimis įvardijami ir ne to paties pagrindo (ne tos pačios klasifikacijos) dalykai, pvz.: *priekrantės ir (arba) vidaus vandenu žvejybos laivas* (plg. *jūrinė žvejyba*), *reguliuojamų paslaugų ir (ar) produktų kapitalo kaštai* (plg. *prekių ir paslaugų klasifikacija*¹⁰). A. Nuopponen tarp giminių santykių išskiria gimininį įstrižąjį santykį (angl. *generic diagonal relation*) (Nuopponen 2014: 7), kitaip – netiesioginę gimininę koordinaciją (Nuopponen 2011: 7). Šis santykis sieja skirtingo abstrakcijos lygmens terminus, priklausančius tai pačiai sistemai. Tad tokie terminų dėmenys būtų savotiškai netiesioginiai ekvonimai.

Tiriamoji medžiaga rodo, kad kuriant terminus sujungiami ir semantiškai nelygiaverčiai dėmenys, kuriais įvardijamos nevienodos semantinės apimties sąvokos. Vienas iš tokių – *mokesčio ir (arba) socialinės įmokos prievolė*. LR mokesčių administravimo įstatyme prie mokesčių priskiriamos ir, kaip antai, valstybinio socialinio draudimo įmokos¹¹, todėl atitinkamai ir sujungiamųjų dėmenų santykis tokiaime kontekste artimesnis hiponiminiam nei ekvoniminiam.

Įdomus santykis sieja sujungiamaisiais termino *bulvių ir (arba) daržovių sandėlių ūkis* dėmenimis einančius žodžius. Terminas *bulvės* yra termino *daržovės* hiponimas, tačiau čia jis arba a) išskiriamas iš kitų hiponimų ir prilyginamas hiperonimui (greičiausiai dėl nevienodo teisinio reglamentavimo), arba b) hiperonimas *daržovės* atstovauja termino *bulvės* ekvonimams – **kitos daržovės*. Taigi tuos dėmenis sieja arba hiperoniminis, arba ekvoniminis santykis. Palyginus LR terminų banke pateiktas terminų

¹⁰ Prieiga per internetą: <https://vpb.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/prekiu-zenklai/prekiu-ir-paslaugu-klasifikacija>.

¹¹ „Valstybinio socialinio draudimo įmoka labiau atitinka valstybinio mokesčio ar subsidijos, o ne draudimo įmokos požymius“ (VŽ žodynas).

daržovių sandėlis ir *bulvių sandėlis* apibrėžtis (patys terminai pažymėti kaip susiję), aiškiau netampa – lieka neatsakyta į klausimą, ar daržovių sandėlyje laikomos bulvės.

Panašiai būtų galima interpretuoti ir sujungiamuosius termino *įkeitimu ir (arba) hipoteka užtikrinti kreditoriaus reikalavimai* dėmenis, plg. *hipoteka* „skolinio įsipareigojimo įvykdymą garantuojantis nekilnojamojo daikto įkeitimas, kai įkeistasis daiktas neperduodamas kreditoriui“ VLEe. Tačiau pažvelgus į LR civilinį kodeksą, subordinacijos nematyti: *hipoteka* – „daiktinė teisė į svetimą nekilnojamąjį daiktą, kuria užtikrinamas esamos ar būsimos turtinės prievolės įvykdymas, kai įkeistas turtas neperduodamas kreditoriui“ (CK 4.170 str.), o *įkeitimas* – „daiktinė teisė į svetimą kilnojimąjį turtą ir turtines teises, kuria užtikrinamas esamo ar būsimos turtinio įsipareigojimo įvykdymas“ (CK 4.198 str.).

Tarp kai kurių sujungiamųjų dėmenų matoma loginė seka laike, leidžianti kalbėti apie fazės santykius, pvz.: *grūdų supirkimo ir (arba) perdirbimo įmonė, draudimo ir (ar) perdraudimo įmonių grupė*. Kita vertus, pastarajame pavyzdyje galima išvelgti ir hiperoniminį santykį, jei perdraudimas laikomas draudimo rūšimi. Pats terminas *perdraudimas* į LR terminų banką neįtrauktas, tačiau duomenų bazėje IATE *perdraudimas* yra apibrėžiamas kaip draudimo atmaina. VLEe straipsnyje „Perdraudimas“ teigiama, kad daugelyje Vakarų Europos šalių perdraudimas – savarankiška draudimo šaka.

Partoniminius (visumos ir dalies) santykius galima išvelgti tarp sujungiamųjų dėmenų *vandens telkinio ir (ar) jo vandens* (pvz., *vandens telkinio ir (ar) jo vandens naudojimas*), *želdynų ir (ar) želdinių* (pvz., *želdynų ir (ar) želdinių valdytojas*).

Keli kiti ryškesni dėmenų ontologinių santykių tipai:

- kilmės santykiai (žaliava ir produktas¹²): *naftos ir (ar) naftos produktų įrenginiai*;
- vietos santykiai (objektas ir vieta): *rudoji branduolinės energetikos objekto ir (ar) jo aikštelės būklė* (plg. *branduolinės energetikos objekto aikštelė*);
- sustiprinimo (aksesuaro) santykiai (objektas ir priedas): *ginklo ir (ar) šaudmenų laikymas*;

¹² A. Nuopponen tokį santykių tipą išskiria kaip atskirą greta partoniminių santykių (žr. Nuopponen 2011: 8; 2014: 7).

- atstovavimo santykiai (objektas ir atstovas): *pagalbą vaikui ir (ar) jo atstovams teikiantis specialistas*;
- rango santykiai: *valstybės ir (arba) savivaldybės kontroliuojamas subjektas*.

Tarp sujungiamaisiais termino dėmenimis einančių žodžių ar žodžių junginių semantinis ryšys kartais atrodo tolimesnis. Kaip pavyzdį galima imti terminą *laidojimo ir (ar) palaikų radimo vietos įamžinimas*. Jei semantiškai gretinsime vien tik dėmenis *laidojimo ir palaikų radimo*, jie atrodys gana nutolę, nors tematiškai ir susiję. Atstačius praleistą dėmenį ir tada sugretinus žodžių junginius *laidojimo vieta ir palaikų radimo vieta*, tarp jų būtų galima įžvelgti ekvonomiminį santykį.

ALTERNATYVUS SUJUNGIMAS

Dauguma LR terminų banko terminų su alternatyviais jungtukais yra daiktavardiniai junginiai ar daiktavardinės konstrukcijos¹³, išskyrus *vartoti į trachėją ir (ar) bronchus*, nors tokią konstrukciją ne visi terminologai pripažintų terminu.

Lietuvių kalbotyroje nėra vienos nuomonės dėl sujungiamųjų junginių – vienuose darbuose jie skiriami, kituose sujungiamuoju ryšiu susijusios žodžių formos nelaikomos junginiais (trumpą apžvalgą žr. Holvoet 2003: 177; plačiau žr. Bielinskienė 2010: 16–19). Jeigu vadovautumėmės pastarąja pozicija, kiltų klausimas, kokia sintaksine konstrukcija reikėtų laikyti terminus, kurių pagrindinius dėmenis sieja sujungiamasis ryšys.

Terminai su alternatyviais jungtukais formaliai, semantiškai ir pragmatiškai atrodo kaip sudėtinių terminų konstrukcijos (plg. 1 pav.), pvz.:

ginklo ir (ar) šaudmenų turėjimas „ginklo ir (ar) šaudmenų laikymas, nešiojimas, saugojimas, naudojimas“

↑

*ginklo ir šaudmenų turėjimas*¹⁴

ginklo ar šaudmenų turėjimas ← *ginklo turėjimas* vs. *šaudmenų turėjimas*

¹³ Lietuvių terminologijoje sudėtiniai terminai tradiciškai apibrėžiami kaip žodžių junginiai, o žodžių junginių grandinės sąvoka paprastai nevartojama (plg. Labutis 1976: 60; 2002: 51). Gintauto Akelaičio nuomone, „ne visi trižodžiai, ypač daugižodžiai terminai, gali būti laikomi junginiais“ (Akelaitis 2008: 6), deja, plačiau šis teiginys neišplėtotas.

¹⁴ Čia ir toliau terminai skaidomi į struktūriškai ir semantiškai galimus, bet nebūtinai realiai vartojamus ar užfiksuotus terminus.

1 pav. Alternatyvių jungtukų *ir (ar)* konkordanso eilučių pavyzdžiai iš Vyriausybės dokumentų tekstyno¹⁵, apdoroto *AntConc 3.5.8*¹⁶ programa

Bet ne visus tiriamojo tipo terminus galima mechaniškai (ir tiesiog atstačius eliptinį dėmenį) atskirti į du ar daugiau terminų, pvz., *tabako gaminių ir (ar) susijusių gaminių importas* – konstrukcija *susijusių gaminių importas* tėra tik kontekstinis termino sinonimas, plg. *su tabako gaminiiais susijęs gaminys* („elektroninė cigaretė, elektroninių cigarečių pildyklė, taip pat rūkomasis žolinis gaminys“ LRTB)¹⁷. Tas pats pasakytina apie terminus, kuriuose, siekiant išvengti kartojimo, ankstesnis dėmuo ar dėmenys pakeičiami substitutu, pvz., *pagalbą vaikui ir (ar) jo atstovams teikiantis specialistas*.

¹⁵ *Monolingual documents from the Government of Lithuania (Processed)*. Available at: <https://elrc-share.eu/repository/browse/monolingual-documents-from-the-government-of-lithuania-processed/67722f086d1b11e7b7d400155d0267067b5925f129fb487f8e3a6693eb0274c1/>.

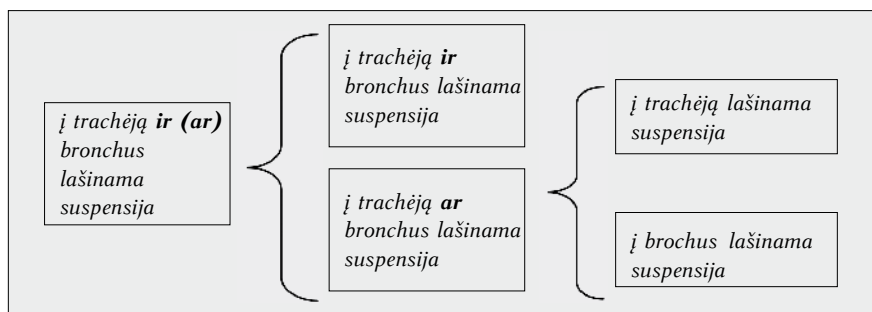
¹⁶ Anthony L. 2019: *AntConc* (Version 3.5.8) [Computer Software], Tokyo: Waseda University. Available at: <https://www.laurenceanthony.net/software>.

¹⁷ Įstatymo, kuris yra kalbamų terminų šaltinis, sąvokų skyriuje po termino *su tabako gaminiiais susijęs gaminys* prieš jo apibrėžtį įšvedamas sutrumpinimas (*toliau – susijęs gaminys*), todėl abėcėliškai žemiau atsidūrę terminai sudaryti su tuo trumpuoju variantu, plg. *tabako gaminių ir (ar) susijusių gaminių reklama* ir jo rūšinį terminą *paslėpta tabako gaminių ir (ar) su tabako gaminiiais susijusių gaminių reklama*, kuris apibrėžiamas dar iki sutrumpinimo.

Atskirai aptartini terminai pagal tai, ar sujungiamasis ryšys sieja pagrindinius termino dėmenis, ar šalutinius. Kai alternatyviais jungtukais sujungiami pagrindiniai dėmenys, tokio tipo terminai paprastai ir apibrėžiami per tuos pagrindinius dėmenis ar juos perfrazuojant, plg. *viešasis geriamojo vandens tiekimas ir (arba) nuotekų tvarkymas*: „geriamojo vandens tiekimas ir (arba) nuotekų tvarkymo paslaugų teikimas viešojo geriamojo vandens tiekimo teritorijoje ir (arba) viešojo geriamojo vandens tiekimo ir nuotekų tvarkymo regione“; arba apibrėžtis yra išvardijamoji: *rekreaciniai statiniai ir (ar) įrenginiai* „apžvalgos bokštai, apžvalgos aikštelės (regyklos) su įranga (pakyla, žiūronais, kt.), poilsio (žaidimo), miestų, miestelių aikščių, parkų, skverų ir kitų želdynų, paplūdimių statiniai ir įrenginiai“. Pirmojo termino apibrėžtis paremia mintį, kad tas terminas tėra sujungtų sąvokų įvardijimas ir atitinkamai sudėtinių terminų konstrukcija. Iš antrosios apibrėžties atrodo, kad, regis, ne visada įmanoma atskirti rekreacinius statinius nuo rekreacinių įrenginių, o tai galėjo lemti ir sudedamąjį sujungimą (*ir*) pačiame termine.

Toliau kiek plačiau apie kelis terminus, kurių šalutiniai dėmenys sujungti alternatyviais jungtukais.

Sujungiamaisiais termino *į trachėją ir (ar) bronchus lašinama suspensija* „skystas vandeninės suspensijos preparatas, skirtas lašinti į trachėją ir (ar) bronchus“ dėmenimis pasakoma vieta. Šį terminą, kaip ir kitus, galima suskaidyti:

Kadangi tas preparatas skirtas lašinti tiek į trachėją, tiek į bronchus, galima spėti, kad *į trachėją lašinama suspensija* = *į bronchus lašinama suspensija* = *į trachėją ar bronchus lašinama suspensija* = *į trachėją ir bronchus lašinama suspensija*. Pastarasis terminas eksplicitiškai neparodo, kad galima lašinti tik į vieną iš šių organų (tai pasakoma apibrėžtyje), todėl *į trachėją ir (ar) bronchus lašinama suspensija* atrodo tikslesnis terminas. Be to,

nėra tokio žodžio ar žodžių junginio, kuriuo būtų galima tiksliai pakeisti sujungiamąją konstrukciją ir išvengti sujungimo, plg. angl. *endotracheo-pulmonary instillation, suspension*, vok. *Suspension zur endotracheopulmonalen Instillation*, pranc. *suspension pour instillation endotrachéobronchique*.

Termino, kurio šalutiniai sujungiamieji dėmenys apibūdina pagrindinį jo dėmenį pagal paskirtį, pavyzdys – *nardymo ir (arba) šuolių į vandenį baseinas* „18–20 × 14–21 m dydžio ir 3,5–5,5 m gylio baseinas, kuriame įrengtas stacionarus bokštas ir šuolių į vandenį tramplinas (-ai)“. Apibrėžtyje pasakyti tik baseino matmenys ir pagrindinė įranga, kuri ir orientuoja į paskirtį – šuoliai į vandenį. Paskirtis tėra antrinis požymis. Pažvelgę į *Sporto terminų žodyną* (2002; žr. LRTB), matysime, kad beveik taip pat apibrėžiamas ir *šuolių į vandenį baseinas*. Vadinasi, tas pats šuolių į vandenį baseinas tinka naudoti ir nardymui, tad pirmasis termino dėmuo ir pats sujungiamasis ryšys atrodo perteklinis. Čia gana akivaizdi vertimo įtaka – tiek *nardymo*, tiek *šuolių į vandenį* angliškas atitikmuo tas pats – *diving*.

Sujungiamuosius termino *vaisių ir (ar) uogų vynas*¹⁸ dėmenis su pagrindiniu dėmeniu sieja apibendrinta medžiagos reikšmė. Šis terminas apibrėžiamas kaip „gėrimas, gaunamas fermentacijos būdu tikrai iš visiškai arba iš dalies sutraiškytų ar nesutraiškytų šviežių vaisių ir (ar) uogų (išskyrus vynuogių) arba šviežių vaisių ir (ar) uogų (išskyrus vynuogių) sulčių arba sulčių, gautų atskiedus vaisių ir uogų (išskyrus vynuogių) koncentratą, pridedant ar nepridedant vandens, cukrų ir (ar) jų sirupų, medaus, etilo alkoholio, leidžiamų maisto priedų“. Maisto gamybos ir prekybos srityje jis yra ne termino *vynas* hiponimas, o jo ekvonimas (termino struktūra ir netermininė reikšmė (žr. LKŽe, DŽ₆) orientuoja priešingai) – terminu *vynas* gali būti ženklinamas tik „alkoholinis gėrimas, gautas fermentacijos būdu iš vynuogių sulčių“ (apibrėžtis iš VLEe).

Terminas *vaisių ir (ar) uogų vynas* kaip gėrimų kategorijos pavadinimas apima terminus *vaisių vynas*, *uogų vynas*, *vaisių ir uogų vynas*¹⁹. Dėl to terminas su alternatyviais jungtukais *ir (ar)* kaip platesnės ekstensijos terminas kontekste gali pakeisti tiek kalbamus dvižodžius terminus, tiek terminą su jungtuku *ir*. Tačiau, pavyzdžiui, terminas *vaisių vynas* tikriau-

¹⁸ Vartosenoje, kaip rodo *Google* paieška, gyvuoja variantas *vaisių-uogų vynas*.

¹⁹ Vaisių ir (ar) uogų vynu, vaisių ir (ar) uogų gėrimų bei kokteilių apibūdinimo, gamybos ir prekinio pateikimo techniniame reglamente pasakyta: „Vaisių ir (ar) uogų vynas, pagamintas iš vienos rūšies vaisių ir (ar) uogų, gali būti vadinamas tų uogų ar vaisių pavadinimo vynu (obuolių vynas, vyšnių vynas ir pan.). Vynas, pagamintas iš vaisių ir (ar) uogų (vaisių ir uogų? – aut. past.) mišinio, vadinamas vaisių ir uogų vynu. Vynas, pagamintas iš vaisių mišinio, gali būti vadinamas vaisių vynu, o iš uogų mišinio – uogų vynu.“

siai nebūtų apibrėžiamas per terminą *vaisių ir (ar) uogų vynas* (vaisių vymas – vaisių ir (ar) uogų vymas, ...) dėl šio formaliosios sandaros ir juo įvardijamos sąvokos savitumo, nors vaisių vymas ir priklauso vaisių (ir) ar uogų vymo kategorijai.

IŠVADOS

Alternatyvūs sujungiamieji (sudedamasis ir skiriamasis) jungtukai dažniau jungia šalutinius nei pagrindinius terminų dėmenis, o taip susieti pastarieji dėmenys visada turi bendrą priklausomąjį dėmenį. Sujungiamieji dėmenys pagal tarpusavio santykį, kaip ir tikėtasi, daugiausia yra ekvoniškai, tačiau kai kurių semantiniai ryšiai yra hierarchiniai hiperoniminiai ar jiems gana artimi, taip pat ir partoniminiai ar kitokie ontologiniai (asociatyvieji). Vadinasi, sujungiami žodžiai ar žodžių junginiai nebūtinai yra semantiškai lygiaverčiai.

Formaliai terminai su alternatyviais sujungiamaisiais jungtukais nesiskiria nuo tiesiog diskurse sujungtų terminų. Daugumą terminų galima suskaidyti į galimus ar realius terminus.

Terminų, kurių dėmenys jungiami alternatyviais jungtukais, atsiradimą reikėtų aiškinti ekstralingvistiniais (sąvokų teisinis reglamentavimas, klasifikaciniai tikslai) ir lingvistiniais (kitų kalbų atitikmenys, detali eksplikitinė motyvacija) veiksniais.

Terminai su sujungiamaisiais dėmenimis, ypač su alternatyviais jungtukais, išplečia sudėtinio termino, tradiciškai laikomo žodžių junginiu, sampratą.

PAGRINDINIS ŠALTINIS

LRTB – Lietuvos Respublikos terminų bankas. Prieiga per internetą: [http://terminai.vlkk.lt/pls/tb/tb.search](http://terminai.vlkk.lt/pls/tb/tb.search?žiūrėta=2019-04-18) [žiūrėta 2019-04-18].

LITERATŪRA

- Akelaitis G. 2008: Sudėtinų administracinių terminų struktūriniai modeliai. – *Specialybės kalba: terminija ir studijos*. Mokslinių straipsnių rinkinys, Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 5–12.
- Bielinskienė A. et al. 2015: Bielinskienė A., Boizou L., Grigonytė G., Kovalevskaitė J., Rimkutė E., Utkā A. *Lietuvių kalbos terminų automatinis atpažinimas ir apibrėžimas*. Monografija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas. Prieiga per internetą: <https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/92/3/IS-BN9786094671487.pdf>.
- Bielinskienė A. 2010: *Sujungiamojo ryšio semantika, pragmatika ir vartosenos ypatumai*. Daktaro disertacija, Kaunas. Prieiga per internetą: <https://vb.vdu.lt/object/elaba:1735947/1735947.pdf>.
- CK – Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.107687/asr> [žiūrėta 2019-06-28].
- Daille B. 2017: *Term Variation in Specialised Corpora: Characterisation, automatic discovery and applications*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Dėl Vaisių ir uogų vynu taisyklių patvirtinimo*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.135527/asr>.
- DŽ₆ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. red. St. Keinys, 6-asis (3-iasis e. variantas) patais. ir papild. leid., Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (e. leidimas), 2006.
- Gaivenis K. 2014: *Rinktiniai raštai*. Sudarė J. Gaivenytė-Butler, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Holvoet A. et al. 2003: Holvoet A., Judžentis A. Sujungiamojo ryšio aprašymo pagrindai. – *Lietuvių kalbos gramatikos darbai 1. Sintaksinių ryšių tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 173–198.
- IATE – Prieiga per internetą: <https://iate.europa.eu/home> [žiūrėta 2019-05-18].
- ISO 1087-1:2000 *Terminology work – Vocabulary*. – Part 1. *Theory and application*.
- ISO 704:2009 *Terminology work – principles and methods*.
- Jakaitienė E. 2010: *Leksikologija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Labutis V. 1976: *Žodžių junginių problemos*, Vilnius: VVU.
- Labutis V. 1998: *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Lietuvos Respublikos tabako, tabako gaminių ir su jais susijusių gaminių kontrolės įstatymo Nr. I-1143 1, 2, 4, 4-1, 6, 8, 8-1, 8-2, 8-3, 8-4, 8-7, 9, 13, 15, 16-1, 16-2, 17, 17-1, 19, 26 straipsnių, II skyriaus pavadinimo ir antrojo skirsnio, 2 priedo pakeitimo ir įstatymo papildymo 14-1 straipsniu įstatymas*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/b44d86d032c311e6a222b0cd86c2adfc>.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), e. variantas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. Prieiga per internetą: www.lkz.lt.
- Nuopponen A. 2011: *Methods of Concept Analysis – Tools for Systemic Concept Analysis*. – *LSP Journal* 2(1), 4–15. Prieiga per internetą: https://pdfs.semanticscholar.org/3707/f546f7648b4823d5e4b5a3e-f602ce5ec0ab7.pdf?_ga=2.92285913.578683516.1561965074-340462311.1561965074.
- Nuopponen A. 2014: *Tangled Web of Concept Relations*. *Concept relations for ISO 1087-1 and ISO 704 – Terminology and Knowledge Engineering* 2014, Jun 2014, Berlin, Germany. 10 p. hal-01005882. Prieiga per internetą: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01005882/document>.
- Umbrasas A. 2013: Lietuvos Respublikos terminų bankas: 10 metų po įstatymo priėmimo. – *Terminologija* 20, 96–122.
- VLEe – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras. Prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/>.
- VŽ žodynas – „Verslo žinių“ žodynas. Prieiga per internetą: <http://zodynas.vz.lt/> [žiūrėta 2019-07-08].

**COORDINATION IN THE STRUCTURE OF TERMS:
TERMS WITH CONJUNCTIONS *IR (AR)*, *IR (ARBA)* “AND (OR)”**

Summary

The article analyses the Lithuanian terms, the constituents of which are joined by alternative conjunctions *ir (ar/arba)* “and/or”. The research material was taken from the National Term Bank of Lithuania (the Term Bank of the Republic of Lithuania), which had 199 terms of this type. The article is aimed at determining the features of the formal structure of the terms with coordinate constituents joined by alternative conjunctions *ir (ar/arba)*, the semantic relations between these constituents and discussing the terminological value of such terms.

Alternative coordinating (copulative and disjunctive) conjunctions are more likely to join subordinate term constituents than the main ones, and the latter always have a common dependent constituent. The coordinate constituents, according to their semantic relations, are predominantly co-hyponyms, however, some have hierarchical hyperonymic or quite close to it, as well as, paronymic or other ontological (associative) semantic relations. Consequently, coordinate words or phrases are not necessarily semantically equivalent.

Formally, terms with alternative coordinating conjunctions do not differ from terms simply connected in discourse. Most terms can be divided into possible or real terms. Hence, when such terms are included in texts, they are used together with coordinate constructions that are rather the subject of textual usage than of nomination.

The emergence of terms with constituents joined by alternative conjunctions should be interpreted by extralinguistic (legal regulation of concepts, classification purposes) and linguistic (equivalents in other languages, detailed explicit motivation) factors.

Terms with coordinate constituents, especially with alternative conjunctions, broaden the concept of a complex term traditionally considered as a phrase in Lithuanian terminology.

Gauta 2019-07-29

Asta Mitkevičienė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
E. paštas asta.mitkeviciene@lki.lt